

Mezsgyevilágok helyett kerítések: felügyelet és biopolitika

1. Bevezetés. A határ, mint társadalmi tény

Ilyés Zoltán életművének jelentős része a Kárpát-medencei mezsgyevilágok és határok antropológiai vizsgálatára irányul. Jelen írásunkban felidézzük e munka néhány fontosabb gondolatát, azt követően pedig, igyekezetünk szerint Ilyés intellektuális ambícióival összhangban, újabb jelenségek elemzésére vállalkozunk. 2008-ban megjelent *Mezsgyevilágok*¹ című könyvében a korábbi (és későbbi) jobbára empirikus munkáihoz egy, a határral kapcsolatos elméleteket áttekintő fejezetet is fűzött, világosabbá téve ez által saját megközelítésének helyét a nemzetközi szakirodalomban.

A határról legáltalánosabb szinten mint geopolitikai értelemben „elválasztó térelemről” beszélünk, amely a földrajzi teret államokra, vagyis politikai hatalom által felügyelt, ellenőrzött területekre osztja. A geopolitikai határok katonai és adminisztratív fenntartását a kormányzás és kormányozhatóság (governmentality) alapvető feladataiként tartják számon. Sokkal kevésbé kézzel fogható, a társadalmi valóságnak mégis meghatározó részét alkotják a társadalmi és szimbolikus értelemben vett határok. A társadalmi határok (social boundaries) a társadalmi kapcsolatokat, a közösségekhez való tartozást vagy azokból való kizárást szabályozzák.² Szimbolikus határokon a valóság felosztására, definiálására szolgáló konceptuális eszközöket értünk, amelyek alapján megkülönböztetjük és elkülönítjük a tárgyak, emberek, gyakorlatok bizonyos csoportjait. A szimbolikus határok az azonosság, közös csoporttagság érzetét keltik, másfelől a különbség érzetét tartják fenn. Társadalmi határrá, a társadalmi integráció és szegregáció eszközévé, mintázatává válhatnak, ha széleskörű társadalmi egyetértés övezi őket.³

* A Feischmidt Margit az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa. E-mail: feischmidt.margit@tk.mta.hu

** Szerbhorváth György az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa. E-mail: horvath.gyorgy@tk.mta.hu

¹ Ilyés 2008

² Donnan és Wilson 1999, Donnan és Wilson 2002: 120.

³ Lamont és Molnár 2002: 168-169.

Annak kérdését, hogy „a határ fogalma miért nem tartozik a társadalomtudományok elméleteinek leggondosabban kidolgozott elemei közé”, másfél évtizede vetette fel Böröcz József *A határ: mint társadalmi tény* című tanulmányában – innen kölcsönöztük bevezetésünk címét is.⁴ Ő hívta fel a figyelmünket Georg Simmel *Híd és ajtó* című esszéjére⁵, amely a címadó metaforapárral a határ ambivalens működését írta le. A *híd* összekapcsolást, kontaktust jelent, interferenciákat, amelyek a mezsgyevilágok társadalmait jellemzik. Az *ajtó* lényege, hogy két állása van: nyitva és zárva, aminek kontrolja által a közhatalom a személyek áthaladást és a javak áramlását szabályozza. Politikai antropológusok úgy találták, hogy a nemzetközi határok és a velük kapcsolatos gyakorlatok nagyon alkalmasok az állam és az államhoz való viszony működésének vizsgálatára.

Az antropológusokat hosszú ideig (meghatározó módon a huszadik század utolsó évtizedeiben) a határzónák kifejezetten azért érdekelték, mert ott az állam megtapasztalása és az ellenállás módozatai jól láthatókká és vizsgálhatókká válnak. E tekintetben úttörő jelentőségűnek számított Cole és Wolf munkája⁶, akik a kulturális *frontier* (határvidék, mezsgye) meglétét találták Dél-Tirolban évtizedekkel azután is, hogy Ausztria és Olaszország politikai határát újrarajzolták. Később sokan azt vizsgálták, hogy a nemzet- és államépítés a határtérségek falvaiban és városaiban miként befolyásolja a helyi kultúrákat. Az egyik legtöbbet idézett munka Peter Sahlins⁷, aki azt vizsgálta, hogy a Pireneusok spanyol és francia oldalán élő katalánok nemzeti identitása miként alakult azután, hogy két állam fennhatósága alá kerültek és falvaikat országhatár választja el egymástól. Sahlins kétirányú folyamatról beszél: a határ felállításával a két állam két különböző nemzeti identitást kényszerített rá az egymással szomszédos helyi közösségekre, ugyanakkor maguk a helyi, falusi közösségek is felhasználták a határokat és nemzeti identitáskategóriákat azért, hogy saját érdekeiknek érvényt szerezzenek.

A nyolcvanas és kilencvenes évek határkutatásai nemzetközi viszonylatban is (akárcsak némi megkésettiséggel Ilyés Zoltán munkásságában) a mezsgyevilágokban zajló kulturális találkozásokra és kölcsönhatásokra összpontosítottak. Gupta és Ferguson a határokat mint a „*kulturális stílusok keveredéséből adódó átmeneti kultúrák helyszínét*” jellemzik.⁸ Ebben az

⁴ Böröcz 2002: 133-142.

⁵ Simmel: 1994: 5-10.

⁶ Cole és Wolf 1974

⁷ Sahlins 1989

⁸ Gupta – Ferguson 1992: 18.

értelemben az Egyesült Államok és Mexikó határvidéke vált a posztmodern szemléletű határkutatások „laboratóriumává”, aminek legtöbbet idézett referenciája Gloria Anzaldúa *Borderlands/La Frontera* című könyve.

2. Interferencia vagy kontroll: a határok változó jelentősége

A fent idézett antropológus szerzőkhöz hasonlóan tekintett Ilyés Zoltán kollégánk is a határ kulturális interferenciákat megvalósító társadalmaira. 2008-as könyvének előszavában így fogalmaz: *„a szerző mezsgyevilágoknak tekinti azokat a történeti magyar nyelvterület perifériáján elhelyezkedő multietnikus régiókat, illetve településeket, ahol az újkori telepítések, migrációk és asszimilációs folyamatok révén többnyelvű, vegyes kulturális repertoárral, gyakran többes nemzeti lojalitással rendelkező csoportok, közösségek jöttek létre. Így sorolódhat (...) egymás mellé a többnemzetiségű Bánát, a közép-szlovákiai német nyelvsziget, a román pásztormigráció által érintett Csik megyei határszél és a magyar szimpátiájú Szepesség. Ezek a mindenkori nemzetállami identitáskényszereknek és homogenizációs törekvéseknek kitett kisvilágok egyaránt példázzák a nemzetépítés felülről ható mechanizmusait és a lokális közösségek belső identifikációs és elkülönítési gyakorlatait. Mecenzéf lokális szinten, a gyimesi „ezeréves határ” már nagyobb léptékben példázza, hogy a helyi megőrző hagyomány és emlékezés, vagy tágabban a nemzeti emlékezetpolitika és a kortárs örökségdiskurzusok miként konstruálnak etnikus és történeti legitimációs tereket. A tanulmányok egy része felvillant olyan örökségeket, történeti affinitásmodelleket és rejtőzködő narratívákat is, amelyek az intézményesített nemzetbeszéd révén jobbra elfedődnek. Olvasatunkban a mindenkori nemzetállamok és nemzeti elitek igyekeznek újraírni vagy elfeledtetni a köztes identitásokat: felülírták a mezsgyék nemritkán egyéni és kisközösségi érdekek vezérelte lojalitásait, többes kötődéseit, egyértelmű kiállítását, nemzetválasztást és sorsvállalást követeltek.”*

Írásaiban azonban nem csak az interferencia többnyire hétköznapi folyamataival, hanem az elválasztó határ megvalósulásával is foglalkozott. A gyimesi ún. ezeréves határral kapcsolatos vizsgálatai rámutatnak, hogy miként lehet szimbolikus határt létrehozni ott, ahol politikai értelemben nincsen (illetve már nincsen) határ. Több írásában gyönyörűen, alaposan, körültekintetően mutatta be, hogy az alig érzékelhető tájelemek köré hogyan lehet a kulturális emlékezet maradványaiból rekonstruálni azt a történeti határt, amely alkalmassá válik egy sajátos, historizáló és etnicizáló nemzetkép megjelenítésére, sőt megtagasztalására. Ezek a

munkák nemcsak a határral kapcsolatos antropológiai kutatásokhoz, hanem ahhoz a nemzetközi kutatási trendhez is illeszkednek, amelyek a nemzeteszmé területi lehorgonyozottságát, és a politikailag vitatott, multietnikus határvidékek szerepét hangsúlyozzák.

Ilyés Zoltán határkutatásai egy jól meghatározott történelmi korszakhoz kötődnek, aminek Kelet-Közép-Európában fontos része volt a szigorú és elválasztó államhatárok, „vasfüggöny” lebontása, a határok fölötti szabad mozgás megvalósítása. A határokkal legfeljebb mint szimbolikus és emlékezeti ténnyel kellett számolni, ahogyan egy írásának címében is fogalmazott: „a határ emlékezethely”. Nem úgy, mint ma, amikor a határ újra társadalmi tény, sőt, az Európai Unió perifériáján elhelyezkedő országokban új határrezsimmel kell számolnunk, amit írásunk következő részében előbb általánosabb szinten, majd egy konkrét példára vonatkozóan vizsgálunk meg.

Didier Fassin⁹ egy közelmúltban megjelent írásában áttekinti, hogy a társadalomtudományok miként reagáltak erre az újabb változásra. A határ és a globalizáció ellentmondásokról terhes viszonyát tekinti kiinduló pontnak rámutatva, hogy miközben a javak globális terjedésének egyre kevesebb dolog szab határt, a személyek szabad vándorlása elé egyre több akadályt gördítenek. A kritikai migrációkutatásra hivatkozva hívja fel a figyelmet arra, hogy az illegális vándorok milliói világszerte nemcsak a kibocsátó országokra jellemző embertelen állapotok, háborúk, éhezés, politikai és gazdasági elnyomás következményei, hanem a „Nyugat köré épített fal”, a restriktív és represszív bevándorlási politikák következménye is.¹⁰ A nemzetközi vándorlás korlátozásának pedig két, látszatra eltérő, valójában egymással mélyen összefüggő módja van, és mindkettő a határok ellenőrzésével és manipulálásával függ össze. Az első értelemben a határ, amire az angol nyelv a border(s) szót használja, területileg különíti el embereket és társadalmakat, a másik értelemben, amire az angol a boundaries fogalmat használja, társadalmi értelemben hoz létre határokat.

Fassin az utóbbi két évtized európai folyamatait vizsgálva állapítja meg, hogy az első, vagyis a politikai határok megerősítése, a falak és kerítések logikája mélyen összefügg a másodikkal, az európai társadalmak növekvő rasszizmusának logikájával, amely a csoporthatárokat erősíti meg. Mindkettő a biopolitika része, amely a kormányzást a népesség fölötti kontroll

⁹ Fassin 2011

¹⁰ Andreas – Snyder 2000, idézi Fassin 2015

meghatározott formáival kapcsolja össze. A jelenség mélyebb megértése Fassin szerint Foucault biopolitika fogalmával lehetséges, aminek legfontosabb referenciája *Security, Territory, Population* címmel a College de France-ban 1977-ben és 78-ban tartott előadásai, illetve azok francia és angol nyelvű kiadása. Az előadások központi kérdése a kormányozhatóság és a biztonság viszonya, legfőbb állítása pedig az, hogy a bizonytalan, ismeretlen vagy egyenesen veszélyes dolgokkal szemben a biztonság ígérete és annak megvalósítása válik a kormányozhatóság kulcsává. Mint ahogyan azt későbbi elemzők is hangsúlyozták, Foucault az előadás sorozat elején tett ígéretétől eltérően nem beszél a terület kérdéseiről, vagy a területiségnek a kormányozhatósággal való összefüggéseiről.

Ezt a hiányzó logikai láncszemet pótolja ötven évvel később egy másik történelmi helyzetben Didier Fassin. Arra a következtetésre jut, hogy a határoknak kulcsszerepük van a biztonságosítás révén történő kormányzás megvalósításában, egyfelől az államhatárok fokozott felügyelete által (policing the borders), amihez a fizikai akadályokon (kerítések, falak) túl az erőszakszervek jelenléte, a határsértőket fogva tartó táborok, a kiutasítás és a kitoloncolás intézményei tartoznak; másfelől olyan diskurzusok révén, amelyek egyre mélyebb és áthidalhatatlanabb társadalmi határokat jelölnek ki (producing boundaries) a népesség különböző csoportjai között. A biztonságról szóló diskurzusok legfontosabb szerepe, hogy a veszélyekre felhívják a figyelmet. Ezt, miként számos, Foucault nyomdokán járó diskurzuselemzés rámutatott már, a népességnek és az emberi létezőknek jó, hasznos és éppen ezért védelemre szoruló, valamint veszélyes, haszontalan, éppen ezért életre érdemtelen csoportokra való felosztásával érik el. A biopolitikai diskurzusok minden korábbinál mélyebb distinkciókat hoznak létre azáltal, hogy az emberiséget ún. fajokra osztják, sőt bizonyos emberi csoportokat nemcsak rasszizálnak, hanem dehumanizálnak is.

3. A határ mint identitás- és társadalomtörténeti tény

A határ szerepe már korábbi magyar társadalomtörténeti kutatások tárgya is volt, lásd például Kovács Éva, illetve munkatársaival közös munkáit az osztrák-magyar határról, a határ menti településekről, azok viszonyáról, a Trianon előtti együttműködési rendszerekről, azaz arról, a kapcsolatok miképpen alakultak, hogyan maradtak meg vagy jöttek létre újabb konfliktusok

vagy együttműködési formák, miképpen változott meg a mentalitás, miként hatott a helyiekre a határ, annak eltérő ellenőrzési módjai.¹¹

Mi most egy másik határral fogunk foglalkozni, amelynek jelentőségét a nyugati országhatárhoz hasonlóan számos politikai fordulat határozta meg. A szerb-magyar határ mentén Trianon családokat szakított szét, az ott élők földbirtokainak egy része gyakran a másik oldalra került, és csak egy ideig járhattak át megművelni földjeiket. A határhoz már ekkor legendák kapcsolódtak, mint a korábban Budapesten is élő fürdőorvos, Csáth Géza író esete, akit szökés közben lőttek le a határon. Újabb fordulatot jelentett 1948, amikor a szovjet-jugoszláv konfliktus miatt vasfüggöny ereszkedett a határra. Ám az ötvenes évektől kezdve a titói hatalom megengedte, hogy ha vízummal is, de állampolgárai Magyarországra, illetve a Nyugatra utazzanak rokonlátogatás céljából, majd a hatvanas évektől vendégmunkásnak Nyugat-Európába, továbbá a végleges kitelepülést sem gátolták meg, főleg egyes etnikumok (törökök, albánok) esetében nem, de magyarok ezrei is kitelepültek, főleg a tengerentúlra. Ezzel párhuzamosan Jugoszlávia megnyitotta a határait a külföldiek elöl, elsősorban a turizmus miatt.

A magyar és jugoszláv állampolgárok vízum nélküli utazásáról szóló egyezményt 1966-ban kötötte meg a két ország kormánya, de a magyar állampolgároknak a kék útlevél mellett útlevéllapot is kellett kérniük. Hasonló korlátozás a jugoszláv állampolgárokra nem vonatkozott, de mindkét esetben egy alkalommal maximum harminc napot tartózkodhattak a szomszédos ország területén. A határátkelés ettől kezdve eseménnyé vált. A Vajdaságban mindenki emlékszik, mikor utazott a II. világháború után először rokonlátogatásra Magyarországra, vagy éppen a vegyes házasságból származók Németországba az odamenekült rokonokhoz. Az idősebbek emlékezetébe pontosan bevésődött, amikor 1956-ban megjelentek a magyarországi menekültek. A hatvanas évektől a bevásárló turizmus, a csempészás, illetve a vendégmunkások által hazahozott tárgyi kultúra az öltözködésben, az étkezésben, a nyugati mintára épülő emeletes házak, illetve bútorok révén értelmezhetőek, mutathatók fel a különbségek.¹² De az újvidéki *Új Symposion* egykori szerkesztői, mint például Tolnai Ottó vagy Végel László több helyütt emlékeztek vissza arra, miképpen csempészték át a Magyarországon vagy Romániában tiltólistán lévő írótsaik kéziratait, míg

¹¹ Kovács 2002; Baumgartner – Kovács– Vári 2002

¹² Bővebben lásd: Szerbhorváth 2015.

a magyarországi zenekedvelők a Jugoszláviában kapható nyugati lemezek beszerzéséről, átcsempészéséről, azok árfolyamáról zengtek legendákat, mint ami egyben a jugoszláviai szabadságot is jelképezi.

A határ átlépése az utazás egyik központi eleme. A baráti-családi beszélgetések szerves része: mikor érdemes elindulni, hogy ne kelljen sokat várni az átkeléskor, melyik határátkelőt jobb választani. A határátkelés legnagyobb vajdasági krónikása az újvidéki Végel László, a *Családi Kör* című hetilapban közölt heti jegyzeteiben rendszerint számol be arról, mi történt a buszban vagy a vonaton és a határon, ki miért utazik, ki hogyan értelmezi a határátkelést. De esszéiben, regényeiben is értelmezi a határt, a senkiföldjét, ami a vajdasági magyar hazátlanságát, otthontalanságát, területenkívüliséget juttatja eszébe: „Az (ország)határ talán a legnagyobb közép-európai rögeszme és trauma, hiszen az minden tér széle, pereme. Számomra a hontalanság bizonyítéka, vagyis a senkiföldje volt az utolsó menedék. Írás közben sokszor elképzeltem a határt, amelynek töviben népi táncokat lejtenek, hősi beszédeket mondanak, a korszellemről vitatkoznak, s a végtelen symposionok világában a Diskurzus lesz az egyetlen szereplő. Olyan mértékben, hogy elnyomja, terrorizálja az embert. A határ körül zajlik az identitás groteszk bohózata, amelynek megfogalmazása közben sokszor jutott eszembe Arany János Nagyidai cigányokja és Móricz Rokonokja. Csakhogy most már nemcsak a kín áttételesebb, hanem a bohózat is, de ugyanúgy virtuálissá válik a regénytér is. Abban az időben esszéimben a 'via Kelebia' gondolatvilága fogalmazódott meg bennem. Pest és Újvidék között utazgatva keresgéltem a határsávot, a titokzatos senkiföldjét, hiszen számomra ez jelentette a határt. Egy vékony sáv, amelyre az ember nem léphet, de az élet mégis ahhoz kötődik, ott zajlik. Kelebia – számomra ez jelentette mindennek előtt a határt. Bokrok és erdők, itt-ott katonák, meg egy gondosan elsimított két-három méter szélességű földcsáv.”¹³

Miközben leomlott a berlini fal 1989-ben, az 1991-99 közti délszláv háborúk a szerb-magyar határ őrzését megerősítették. A csempészés ipari méreteket öltött, akár egy napot is várni kellett az autósoknak, akik benzinért mentek Magyarországra. Az az érzés, hogy a vajdasági magyar utas számára – még ha már van is magyar útlevél –, hogy a határ átlépése különleges esemény, ahol idő is akad arra, hogy átgondolják, miért is van itt ez a határ, mindmáig

¹³ Végel 2002

megmaradt. Akkor is, ha legálisan utazik, nem csempészik semmit. A határon tehát mindig történik valami, még ha semmi sem történik, vagy maga a semmi történik meg a senkiföldjén. Az az érzés, amit Esterházy Péter és Kertész Imre *Egy történet* című kötetük¹⁴ két, rövid írásában ír meg az osztrák-magyar határon átéltekről a kilencvenes évek elején, tehát ma is megmaradt.

Nem mellékes momentum, bár mára elhalványult az emléke, hogy Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozása miatt, minthogy a schengeni határ immár Magyarország és az akkori Szerbia és Montenegró Államközössége között húzódott, Magyarország vízumkényszert vezetett be 2003-ban a szerb és montenegrói állampolgárok, így a vajdasági magyarok ellen is. Utóbbi közösség tagjai negatívumként élték meg a magyar kormány döntését (még ha a magyarok könnyebben is kaphattak vízumot). Miután 2010-től az új magyar kormány törvényt hozott a könnyített honosítási eljárásról, amit a köznyelvben kettős állampolgárságként jelent meg, a téma érdektelenné vált.

4. A „határzárak” újabb politikája

Újabb fordulatot hozott, amikor a magyar kormány „a rendkívüli bevándorlási nyomás kezelése érdekében” 2015 júniusában elrendelte „a magyar–szerb határszakaszon a zöldhatár átjárhatóságának megszüntetése érdekében körülbelül 175 km hosszúságban 4 m magasságú, határőrizeti célú ideiglenes kerítés létesítésének előkészítését”¹⁵. Az Országgyűlés által később elfogadott és 2015. szeptember 15-étől hatályos törvény értelmében a „határzár” tiltott átlépése, megrongálása, valamint építésének megakadályozása bűncselekménynek minősül és szabadságvesztéssel, illetve kiutasítással büntetendő. Egy évvel később ugyancsak rendeleti úton az ellenőrzést kiterjesztették a határ nyolc kilométeres körzetére. Magyarország Belügyminisztériumának adatai szerint a határzár elérte a célját. 2015. október 28-án a miniszterelnök belbiztonsági főtanácsadója elmondta, hogy sikerült lecsökkenteni a Magyarországra érkező illegális migránsok számát. Az EU határvédelmi ügynökség, a

¹⁴ Esterházy– Kertész 1993

¹⁵ A Kormány 1401/2015. (VI. 17.) Korm. határozata.
<http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK15083.pdf>

Frontexnek 2016-ban megjelent jelentése szerint az Európába érkező migránsok száma elsősorban a magyar és a balkáni határzárak miatt csökkent.¹⁶

A déli határ mentén megépített kerítést a magyarországi ellenzéki pártok, hasonlóan az európai baloldali pártok többségéhez és a konzervatívok egy részéhez, bírálták. (Nem úgy az európai konzervatívok kisebbik része, valamint a szélsőjobboldal, amely egybehangzóan üdvözölte a magyar kormány lépését.) A határ túloldalán a szerb kormányzat élesen elítélte a kerítés felépítését, beszédek szintjén hangsúlyozták, hogy minden nemzetközi egyezménynek eleget tesznek, betartják az emberi jogi követelményeket. A tetteket látva azonban világossá vált, a cél az, hogy a menekülők minél előbb a magyar, vagy a horvát határra utazzanak és elhagyják az országot. Az állami vasúttársaság közvetlen különjáratokat indított a macedón határról, de ezt tették a buszvállalatok és a taxisok is. Az irracionálisan magas árak ellen a rendőrség semmit sem tett. A szerb kormány kihangsúlyozta, hogy noha megtehetnék, nem építenek kerítést a macedón-szerb határra. Nem is igazán volt erre szükség, mert 2015 novemberének végére a macedónok befejezték a görög határon a kerítés építését, s ettől kezdődően érzékelhetően sokkal kevesebb menekült jutott el Szerbiáig. Ám egyedülálló és különös módon a szerbiai magyar pártok, különösen a Fidesszel stratégiai szövetséget ápoló és egyben a legjelentősebb, legtöbb hatalmi pozícióval bíró Vajdasági Magyar Szövetség – és az általa a Magyar Nemzeti Tanácson keresztül befolyásolt vajdasági magyar sajtó – üdvözölte a fal megépítését, noha a VMSZ a szerbiai kormánykoalíció része volt akkor is. Érvelésük lényege megegyezett a magyar kormányéval: ha a menekültek nem tudnak átjutni a kerítésen, nem is fognak arra jönni, és így a vajdasági magyar falvak, melyeken átvonulnak a menekültek, „felszabadulnak” a nyomás alól.

A határzár a magyarországi kormányzati diskurzusban biztonságpolitikai kérdésként és az ország szuverenitását megsértő problémaként merül fel. Humanitárius probléma a kormányzati diskurzusban nem, csak annak kritikájában, a hazai és nemzetközi emberjogi szervezetek és civil aktivisták, részben az ellenzéki pártok diskurzusában merül fel, ennek mélyebb vizsgálatára azonban máshol vállalkozunk. Még kevésbé jelennek meg ebben a diskurzusban maguk a menekült vagy migráns emberek. Ha mégis, akkor mint rendészeti problémáról beszélnek róluk, amely a határsértések vagy illegális határátlépések számaként tematizálódik. Ez a hallgatás azonban lehetővé tesz bizonyos hétköznapi diskurzusokat,

¹⁶ https://hu.wikipedia.org/wiki/D%C3%A9li_hat%C3%A1r%C3%A1r_Magyarorsz%C3%A1gon#cite_ref-89

amelyeket a következőkben röviden a déli határ közelében fekvő két településen végzett terepmunkánk tapasztalatai alapján fogunk jellemezni.

A kerítés esetében azonban nem egyedülálló technikai megoldással állunk szemben. Amint a brit *The Economist* című hetilap alapos áttekintéséből kiderül, Európában több fizikai határzár van jelenleg, mint a hidegháború idején. Magyarország, a maga 2015. szeptember 15-én üzembe helyezett „műszaki határzárával” csak egy a sok közül. Ugyanazon év decemberében Svédország és Dánia között húztak fel kerítést Koppenhága Kastrup nevű vasútállomásán, azzal a szándékkal, hogy megakadályozzák Malmö irányába a szabad mozgást. Kerítésszerű akadályokat azonban már egy bő évtizeddel korábban is állítottak a menekülők útjába, például Marokkó felől Spanyolország irányába, a török és a görög, valamint a bolgár és török határon. A *The Economist* cikke több mint negyven határzárról vagy kerítésről, illetve falról tud, amely országokat választ el egymástól, ezek közül 30 épült 2001. szeptember 11-e után és újabb 15 kerítés 2015-ben.¹⁷

A Reuters újságírója az Amnesty International szakértőjére hivatkozva megállapítja: ha az Európába érkező menekültek száma valahol elér egy bizonyos szintet, ott biztos, hogy újabb kerítést emelnek. A kormányok számára a kerítésépítés megoldásnak tűnik, ami által fokozni tudják a határátlépés fölötti kontrollt. És a kerítések valóban meg tudták akadályozni a menekülteket, ám, mint azt az eddigi adatok mutatják, nem a menekülésben, hanem a menekülés útvonalainak megválasztásában. A kerítések többnyire a könnyebb útvonalakat teszik járhatatlanná, a veszélyesebb útvonalak felé terelve és az embercsempészek számára kiszolgáltatottabbá téve a menekülő embereket. A legszemléletesebben ezt az összefüggést a görög-török határon húzott kerítés támasztja alá, aminek elkerülésére a tengeri és a balkáni útvonal létrejött, aminek különösen az első szakasza jelentős mértékben megnövelte az útközben elhalálozottak számát. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának adatai szerint két év alatt (2014 nyarától 2016 nyaráig) több mint tízezer ember fulladt vízbe a tengeri útvonalakon (abból a kétszázezer emberből, akik ezen az úton igyekeztek eljutni Európába).¹⁸

¹⁷ More neighbours make more fences. *The Economist*, 2016. január 7.
<http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2016/01/daily-chart-5>

¹⁸ Gabriela Baczynska and Sara Ledwith: How Europe built fences to keep people out. Reuters, 2016. április 4. <http://www.reuters.com/article/us-europe-migrants-fences-insight-idUSKCN0X10U7>

5. Felügyelet és biopolitika a magyar határfalu által autenticizált médiatérben

A magyar-szerb határ két oldalán fekvő két faluban, Ásotthalmon és Királyhalmon etnográfiai terepmunkát végeztünk azzal a szándékkal, hogy az újra bezáruló határok mások által nemzeti és nemzetközi szinten vizsgált politikájának helyi működését megértsük. Ásotthalmon (számos, máshol elemzendő oknál fogva) a félelem és a bizonytalanság vált urrá azt követően, hogy a településen 2015 tavaszán és nyarán sok tízezer ismeretlen ember jelent meg, és haladt át kisebb-nagyobb csoportokban. A falu lakói kevés konkrét kárról számoltak be (a kutatóknak csak úgy, mint az eziránt érdeklődő hatóságnak), ami elsősorban a hátrahagyott szemét és a terményekben (elsősorban gyümölcsösökben) való garázdálkodás volt. Ennek ellenére sokan beszéltek félelemről, veszélyeztetve érezték nemcsak ingóságaikat, de családjuk és maguk életét is. A veszélyekről való beszédet helyi szinten a polgármester határozta meg, mint ahogyan a biztonság helyreállításának módját is, ami miatt a polgármester nemcsak a faluban örvend nagy tekintélynek, a menekültekkel szembeni radikális fellépése az országos politikában is népszerűvé tette.

Több forrás állítja, hogy a határzár építését az ásotthalmi polgármester vetette fel először, amit a vele készített interjúnkban számunkra is megerősített, és a határ megsértésével magyarázott: *„A magyar kormány most nagyon helyesen cselekszik. Azt gondolom egyébként, egy történelmi tettet hajt végre, mert ez itt egy globális probléma. Amit most tesz a kormány, az tökéletes, amit tesz. Tehát le kell zárni a schengeni határokat. A schengeni határokat védeni kell. A határok azért vannak, hogy ott be kell tartani a törvényeket, azt nem lehet agresszívan áttörni. Ami most történt, ez egy agresszió, az egy támadás. Csak addig nem voltak agresszívek, ameddig nem mondtuk azt, hogy emberek, ez törvénytelen, ezt nem csinálhatjátok. Azonnal agresszívvé váltak. Az nem csoda, hogy nem agresszívak, amikor kenyérral, vízzel fogadjuk a törvénytértőt, és ingyen elbuszoztatjuk az osztrák határhoz, tehát ne csodálkozzunk rajta. Abban a pillanatban, hogy a szlovén rendőr megállította, már nekitámadt a szlovén rendőrnek. Röszkén láttuk, hogy milyen támadás érte a hatóságokat. Ez egy agresszió, törvénytelen agresszió.”*

A határzár a kormányzat hozta végül létre. A felügyeletnek egy másik része azonban önkormányzati jogkörben valósult meg, a polgármester által létrehozott mezőőrség bevonásával, ami nemcsak a helyi lakosság, hanem a távolabb élő szimpatizánsok támogatását

is élvezte. A vele készült interjúban így számolt be a polgármester erről a tevékenységről: *„Tehát tavaly, amikor a kormány bejelentette, hogy megemeli az állami támogatást, amit a mezőőri szolgálat végzett, és ha jól tudom, elsőként az országban én alapítottam meg Ásotthalmon a Mezőőrséget három fővel. Emellett egy 18 fős polgárőrségünk van. (...) Kezdetben egy öreg orosz Lada Nivával, időnként lovakkal jártak, aztán ahogy eszkalálódott a helyzet, kértem a Belügyminisztériumtól egy új terepjárót. Azt ugye nem kaptunk – ennek formai okai voltak. (...) Annyira sürgető volt, hogy feltettem a Facebook- oldalra a felhívást, hogy gyűjtünk egy terepjáróra. Egy hónap alatt összegyűlt öt és fél millió forint, abból vettünk egy Toyota terepjárót. Ezzel a Toyota terepjáróval erősítettem meg a Mezőőrséget. (...) És személyesen járőröztem a mezőőrökkel, eleve olyan mezőőreink vannak, hogy ez inkább egy katonaságra emlékeztet ez a mezőőrség. Ezt a lakosság látta. (...)*

A katonai egyenruhában járőrözők láthatóságát a közösségi médián forgalmazott videóval sikerült jelentős mértékben fokozni. A videót, amely hollywoodi filmekre emlékeztető koreográfiában, illetve zene mellett mutatja be a hajdóvadászatra alkalmas eszközöket és férfiakat, így jellemezte a polgármester a vele készült interjúban: *„A videóüzenetben annyi van, hogy szeptember 15-től Magyarország védi a határait, törvénytelenül nem lehet belépni, a kijelölt határátkelőhelyen útlevéllal, dokumentummal lehet belépni, azokat várjuk szeretettel. De aki törvénytelenül jön, az könnyen börtönbe kerülhet ugye az új magyar jogszabályi szigorítás miatt, és Ásotthalmon egy nagyon militáns mezőőrség és polgárőrség segíti a több ezer rendőrt és katonát. Ezt bemutatjuk képileg, a katonák hogy dolgoznak, jönnek motorral a videón, terepjáróval, lóháton a mezőőreink, tehát egy ilyen elég katonás kis videó. És ami most ilyen szállóigévé vált a világban ez a két utolsó mondatom, amivel befejeződik ez a 2,5 perces videó: 'Ha Ön illegális migráns, ne higgyen az embercsempészeknek, Magyarország rossz választás, Ásotthalom pedig a legrosszabb.'”*

A filmben a határ látható, a falu és annak lakói nem. A táj díszlet ahhoz az performanszhoz, ami az erőt hivatott demonstrálni, mint a nemzetközi vándorlással szembeni radikális politika választát. Ugyanúgy láthatatlanok maradnak a filmben az agresszoroknak tételezett határsértők is. A közösségi médiában azonban felszabadul minden gát, amely más médiumokban működni látszik, sőt, mintha egy sajátos logikának engedelmessé beteljesítené a biopolitikai diskurzusok végzetét. A polgármester élénk közösségi média kommunikációjában a felütést általában a maga által elmesélt, személyes érzésekkel, tapasztalatokkal hitesített posztok adják. A történetek gyakran szólnak a falu közelében feltűnt idegenekről, akikkel

szemben az elbeszélés szerint sikeresen lépnek fel a helyi erők (polgárőrök, mezőőrök, közvetve maga a polgármester). A kezdőnarratíva tehát az agresszorokkal szembeni sikeres fellépésről szól. Azt, hogy milyenek a történetben, és sokszor a mellékelt képen is látható személyek, és hogyan értelmezendő ez a győzelem, a kommentek fejtik ki bővebben. Illusztrációképpen idézem az egyik április 24-i kommentet: *„Az elmúlt napokban kétszer is arra ébredtem fel az éjszaka közepén, hogy a tanyánk kerítésénél üvöltöznek a határsértők. A képeken az e heti fogásunk látható. A mezőőreink egyre többször jelentik, hogy éjjel a kerítés túloldalán álló migránsok késekkel mutogatják a kerítést őrző mezőőröknek, katonáknak, rendőröknek, hogyan akarják levágni a fejüket. Aztán, ha nincs ott éppen őr, máris vágják át a kerítést és rohannak az ország belseje felé. Most azonban mi is sokan vagyunk itt, általában néhány száz méter után elfogjuk, megkötözzük őket. A gond az, hogy ezzel azt elérjük, hogy nem tudnak ellenőrizetlenül betörni Magyarország és az EU területére, ám az elmebeteg jogszabályok miatt - ujjlenyomatvételek, kitiltás után - néhány nap után újra szabadon távozhatnak. Ez a törvényhozók felelőssége. Messze nem oldódott meg tehát még ez a világunkat fenyegető probléma.”*

A kommentek egyrésze a kutyáról szól, dicsérik a szépsége miatt, amit már korábbi képeken való feltűnései alkalmával is megtettek. A kutya állapotáról terelődik át a beszélgetés az etetésére, a tápról a menekültekre, majd vissza, mert „csak minőségi táppal” etetik. A kommentek többsége a kutya és a polgárőr fogságában levő menekültek között teremt kapcsolatot. Az összes esetben a kutya javára, és több esetben azt mondva vagy sejtetve, hogy a menekült embereket a kutyával kellene feletetni („Mi lesz ezekkel? Blöki nem éhes?”) A kommentelők között nincsen vita, egyetlen dinamika érvényesül a kommunikációjukban,

egymásra licitálva gyalázzák a menekülteket, és ugyancsak egymást erősítve dicsérik a polgármestert. A nyelvi performansz csúcspontja az ellenség megsemmisítése, amit többek lájkja vagy szmájlija követ, érzékeltetve, hogy senki sem veszi a résztvevők közül morális értelemben komolyan, ami elhangzik. Vagyis egy olyan kollektív nyelvi performanszról van szó, ami a szélsőjobb oldali online közösségek világában nem csak megengedett, de teljességgel rutinizálódott: „*Igazából szélmalom harc, mert amit összefogdostok, pár óra/nap után megint szabadon kóricálnak szanaszét. Boom a fejbe.... ☺Ui.: Szép a kutyus! ☺*”

Nem szabad tehát túlinterepretálni vagy a kontextust figyelmen kívül hagyva értelmezni a gyűlöletbeszéd és a közösség elleni izgatás online formáit. Fontosnak tartjuk azonban azt, hogy a jelenséget ne önmagában kezeljük, hanem egy összetett rendszer részeként tekintünk rá, aminek online és offline, ellenzéki és kormányzati, lokális, nemzeti és transznacionális szinten működő aktorai, harsány vagy rejtőzködő diskurzusai egyaránt vannak. A határ fölötti kontroll növelése a biztonságosítás révén való kormányzás kulcseleme, ami kifelé a szuverenitást, az állam relatív pozícióját igyekszik erősíteni, befelé pedig olyan identitás diskurzust létrehozni, ami a kizárásra épül. Ezt a szerepet tölti be a rasszizmus, ami úgy esszencializál, hogy kriminalizál. A szélsőjobb oldali közösségi médiában folyó diskurzus az ellenséget nemcsak rasszizálja, hanem dehumanizálja is, akinek az életét kioltani immár nem bűn.

6. Helyi problémakezelés és narratív keretezés a szerbiai határfaluban

Királyhalmon, a határ szerbiai oldalán fekvő magyar faluban a határról, illetve a menekültekről szóló diskurzus többnyire más kontextusokba ágyazódik. A trianoni határ megvonása után a falu teljesen periférikus helyzetbe került, a falu legészakibb részén határőrlaktanya is épült. A helyiek emlékeznek az 1956-ban Magyarországról érkező menekültek fogadására, a jó kapcsolatokra. Élénken él emlékezetükben az, hogy a délszláv háborúk során milyen sok, főleg szerb, illetve koszovói roma menekült érkezett Szabadka községbe (ahová Királyhalom mint helyi közösség tartozik), bár a faluba nem jött menekült. Viszont sok magyar menekült el a katonai behívók elől. A migráció tapasztalata is legalább fél évszázados – a hatvanas évektől kezdve mentek vendégmunkára nyugatra, ez a jelenség felgyorsult 2010 óta, miután könnyített eljárás során kaphatják meg a magyar állampolgárságot. A csempészség régóta bevett túlélési stratégia, a *határ*, avagy a *finánc kijátszása* inkább büszkeségre ad okot, bátorságra vall. A helyiek szerint jó csempész az, aki a

mindennapi megélhetés, a túlélés miatt csempész. Rossz az, aki viszont hirtelen meggazdagszik, „egész maffiát épít ki”. Ezek a gyakorlatok és a hozzájuk kapcsolódó elbeszélések változatlanul élnek Királyhalmon. Ásotthalommal ellentétben, ahol a politikai kríziskommunikáció egy rendkívüli állapotot hozott létre, Királyhalmon a migrációval kapcsolatos 2015-ös tapasztalatok kapcsolódnak a helyi előzményekhez, beleépülnek a társadalmi tapasztalatba és emlékezetbe.

A királyhalmi közbeszédben két témáról folyt élénkebb diskurzus: az első a menekülteknek a helyi temetőhöz való viszonyáról szólt. A közösségi médiában megjelent kommentek arra utaltak, hogy „nem merünk” vagy „nem tudunk” kimenni a temetőnkbe, és „ugyan mi lenne, ha mi tennénk ilyet egy arab temetőben”. A polgármester a születőben levő feszültségeket gyakorlati lépésekkel csitította le: rendőröket hívatott és bezárták a temetőkaput. Elhelyeztek egy táblát, amelyen arab és angol nyelven megtiltják (forbidden), hogy a temetőbe vagy a templomba belépjenek.

A polgármester a tábla mellett pragmatikusan érvelt, és ugyanezt a pragmatikus gondolkodást (tehát hasonló emberi viselkedést) feltételezte a menekülőkről is. A vele készült interjúban azt mondta, hogy az, hogy a menekültek a temetőben vertek tanyát, érthető, mert az általuk használt útvonalon egyedül ott volt víz. A halottasház ajtaját pedig azért törték föl, mert benn találtak áramot telefonjuk feltöltéséhez. A szemetelést ugyan problémának tartotta, ami zavarja a lakosokat, de itt is gyorsan intézkedtek. Gyümölcstermelőként pedig tudja, hogy egyes helyiek felnagyították az okozott károkat. A polgárőrség szervezésének gondolata sem merült fel, mert ezt a törvény nem engedi Szerbiában, és ha őrséget szerveznek, az éppen azt

bizonyítaná, milyen óriási a gond. Az igaz, hogy ezresével haladtak át a falun, vásároltak a boltban, megpihentek, de rögtön mentek is tovább, atrocitás egy sem történt.

A második probléma, ami miatt a falu a médiába is bekerült: a falu határában állítólag két afgán ember megtámadott egy harmadikat, aki belehalt sérüléseibe. A szerb bulvársajtó a véres áldozat képét is közölte, a helyszínen – a szerbiai oldalon – az ásothalmi polgármester is megjelent, aki nyilatkozott a médiának. A királyhalmi polgármester azonban ismét más stratégiát választott: az eset egyediségét hangsúlyozta, hogy semmi köze a falusiakhoz; és ettől még a lakosok biztonságban vannak. Királyhalmi interjúalanyaink többnyire saját polgármesterük pragmatizmusát támogatták, a szomszéd falu vezetésének médiaközpontúságához kritikusan viszonyultak. *„Az az igazság, hogy én csak azt látom, hogy reklámozza magát a Toroczkai (ti. a Facebookon, a falu honlapján), meg... tehát... neki ez a menekült...ekhez való hozzáállása is az én szememben nagyon szélsőséges volt. Elhiszem, hogy sok volt, elhiszem, hogy... egyetértek Orbánnal, hogy nagyon helyesen csinálta, nem gondolkodik más, legalább ő gondolkodjon, most gondolok itt az EU-ra. Tökéletesen megvédi az országot meg kiáll az emberekért. De viszont amit Toroczkai csinált, hát nem leprások ezek az emberek éppen azért, hogy úgy kelljen kezelni őket.”*

A menekültekhez való viszony sokkal szélesebb skálán mozgott Királyhalmon, mint Ásothhalmon vagy éppen a környékbeli, vajdasági magyar településeken, ahol a helyi vezető politikusok a sajtóban is keltették a menekültellenes hisztériát. A helyiekkel készült interjúkban fontos szerepet kaptak a sajnálattal és a könyörülettel kapcsolatos elbeszélések, amelyek összeférnek annak hangsúlyozásával, hogy nem értik, miért jönnek „a keresztény Európába”. Ha együttes segítség nem is volt – egyedi igen. Az ilyen esetek a helyi identitásnarratívákba ágyazódtak: összekapcsolódtak 56-tal vagy azzal, hogy *mi* is menekültünk a délszláv háború miatt, *mi tudjuk*, mi az a háború, mi az, hogy szegénység. Egy nyugdíjas férfi arról beszélt, hogy ellenérzései ellenére segített, élelmet adott az utca végén pihenő két szír menekültnek. Láttuk rajtuk, hogy háborúból jönnek, és az ő fia Koszovón volt szerb katona, ahol a helyi albánok egyszer segítettek rajta. Az interjúk tanúsága szerint a királyhalmiak számára fontos, hogy ellentétben más vajdasági magyar településekkel, ahol voltak etnikai konfliktusok, amelyek egy része a vajdasági és a magyarországi sajtó „magyarverésként” értelmezett, falujuk a béke szigete. Királyhalmot ugyan zárt közösségként festették le, de a többség a zártságot pozitívumként értékelte: „összetartók”, „magyarok”, „de nem nacionalisták”, és „nem kirekesztők”. Ebből az következik számukra, hogy nem

menekültellenesek és nem gyűlölködnek. A kerítés felépítésének ötlete kezdetben megrémisztette őket, mert az egykori vasfüggönyre és a vízumkényszerre emlékeztetett. Később azonban, amikor meggyőződtek arról, hogy a helyiek mozgását nem akadályozza, az idegenek pedig a hatására szinte teljesen eltűntek a faluból, már úgy vélték, jó, hogy ott a kerítés.

A helyi közbeszédben felmerült azonban a kerítéssel kapcsolatban egy különös szempont, ami a határ egyik oldalán sem volt idegen. Egy ásothalmi erdőőr, illetve egy juhász arról panaszkodott, hogy a kerítés miatt „megszűnik az egységes ökoszisztéma”, azaz az „őz- és vaddisznóállomány kettészakad”. A kerítés mellett járőröző terepjárók pedig tönkreteszik a legelőt. *„Énbennem nagyon negatív érzelmet váltott ki, de főleg az miatt, mert ugyanúgy átmennek, mint előtte, csak az állatok akadnak fönt, a sok őzike, vaddisznó, mind szétroncsolódott... És akkor én még nem tudtam, hogy ezt ilyen komolyan gondolják, hogy emitt se... Tehát hogy így lezárják a határt, tehát így van értelme... De csak hogy megépítettük, és az a rengetek állat, ami az erdőn át közlekedett és fennakad, az borzalmas volt nekem, az valami szörnyű... (...) Láttam, egy őzikét láttam... Ekkora hely van a kerítés meg a szögesdrót között, ott a menekült simán átmegy, s átmászik a kerítésen, de szerencsétlen állat nem tudja, az nekiszalad a zsilettes drótnak. Huhh! Nyuszik, mind... Nagyon nem...”* – fogalmazott egy királyhalmi asszony, aki az interjú során egyre radikálisabbá vált a menekültekkel kapcsolatban, ti. hogy *„mi helyük lenne a keresztény Európában a muzulmánoknak”, „miért nem mennek a gazdag arab államokba”, „nem illenek a mi civilizáciánkba”* stb.

Az interjúrészletben bemutatott tényeknél számunkra fontosabb a bemutatás módja, különösen az érzelmek, amelyek így kifejezésre jutnak. Miközben a *mi* állataink, az *őz*, a vaddisznó pusztulása szájalmat vált ki a beszélőből, a kerítésen is sikeresen átjutó vándorok felháborodást, bosszankodást, vagyis negatív érzelmeket. A helyüket változtató állatok és emberek összehasonlításából az következik, hogy míg az előbbieket akadályozása tragédiákhoz vezet, és megbontja a „faj egységét”, utóbbiak mobilitása egyfelől abnormális, másfelől szó sincsen egységes emberi fajról, a határok és a kerítések az emberek „természetes” csoportjait legitim módon választják el egymástól.

7. Összefoglalás

Visszatérve az írás kiinduló gondolatainak egyikéhez: Ilyés Zoli barátunk a közép-európai mezsgyevilágokat járva azt találta, hogy a nyitott határokat, vagy a simmeli hasonlathoz visszatérve a hidak logikáját az ajtók váltják föl. Kutatásai arra mutattak rá, hogy a határok kultuszához egy etnotradicionalista fordulat kötődik: az erdélyi Gyimesekben található „ezeréves határ” egy historizáló és etnicizáló nemzet diskurzust, magyarságképet tesz legitimé. Tíz évvel később mi azt látjuk, hogy a déli határ „lezárása” és az azt kísérő szuverenitás- és migrációellenes- diskurzus egy következő, biopolitikai fordulatot valósít meg. A határ a kulturális veszélyek és a politikai fenyegetettség diskurzusába ágyazva a kormányozhatóság középponti elemévé vált, a határ védelme általa pedig olyan aktus, amelynek révén az állam felértékelődik, hatalma erősödik. A veszélyek tematizációja és a biztonság ígérete körüli diskurzusba azonban további politikai és média aktorok is bekapcsolódnak, ami, miként Ásotthalom példája igazolja hatalmas esély a populista szélsőjobboldal számára. Az elemzett példa igazolja Didier Fassin írásuk bevezetőjében idézett tézisé, miszerint a határok felügyelete és a társadalmi határok elmélyülése egymást erősítő folyamatok, a határzár implicálja, a közösségi média és a szélsőjobboldali politika megvalósítja a kizárandó idegenek dehumanizációját. Kutatásunk azonban arra is rámutat, hogy ott, ahol a határ a cserék, a vándorlás és a keveredés hosszú távú történetébe illeszkedik, illetve ott, ahol ez a kapcsolat a társadalmi emlékezetben nem lett felszámolva, a nemzetközi vándorokhoz való viszony ellenáll a biztonságosításnak, a morális pániknak és részben (de nem teljesen) a vele együtt érkező idegengyűlöletnek is.

IRODALOMJEGYZÉK

ALVAREZ, Robert R.

1995 The Making of an Anthropology of the Borederlands. *Annual Review of Anthropology*. 24. 447–470.

ANZALDÚA, Gloria E.

1987 *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco: Spinsters/Aunt Lute Press.

ANDREA, Peter – SNYDER, Timothy

2000 *The Wall Around the West: State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*. New York: Rowman and Littlefield.

BAUMGARTNER, Gerhard – KOVÁCS Éva – VÁRI András

2002 *Távoli szomszédok: Jánossomorja és Andau 1990-2000*. Budapest: Teleki László Alapítvány, Regio könyvek.

BALOGH Balázs

2015 Hármass határok vizsgálata. In Turai Tünde (szerk.) 2015: Hármass határok néprajzi értelmezésben. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 7-12.

BÖRÖCZ József

2002 A határ: társadalmi tény. *Replika*, 47-48, 133-142.

COLE, John W. – WOLF, Eric R.

1974 *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. New York: Academic Press

DONNAN, Hastings – WILSON, Thomas M.

1999 *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford: Berg.

DONNAN, Hastings – WILSON, Thomas M.

2002 Határok és antropológia Európában. *Replika*. 47–48. 117–131.

FASSIN, Didier

2011 Policing Borders, Producing Boundaries. The Governmentality of Immigration in Dark Times. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 40, 213-226.

ESTERHÁZY Péter – KERTÉSZ Imre

1993 *Egy történet - Jegyzőkönyv / Élet és irodalom*. Budapest: Magvető.

GUPTA, Akhil – FERGUSON, James

1992 Beyond “Culture”: Space, Identity, and the Politics of Difference. *Cultural Anthropology*. VII (1). 6–23.

ILYÉS Zoltán

2008 *Mezsgyevilágok*. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében. Budapest: Lucidus Kiadó.

KOVÁCS Éva

2002 Határmítoszok és helyi identitásnarratívák az osztrák–magyar határ mentén. *Replika*. 47-48.143-156.

LAMONT, Michele – MOLNÁR Virág

2002 The Study of Boundaries in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology*. 28. 167–195.

SAHLINS, Peter

1989 *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: University of California Press.

SIMMEL, Georg

1994 (1909) Bridge and Door. *Theory, Culture & Society*. 11. 5-10.

SZERBHORVÁTH György

2015 Szenvedés és legitimáció: vendégmunkásság, bevásárlóturizmus, csempészás a volt Jugoszláviában – Adalékok a vajdasági magyarok társadalomtörténetéhez. *Pro Minoritate*, tél, 123-148.

TURAI TÜNDE (szerk.)

2015 *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

VÉGEL László

2002 Peremregény, fattyúregény. *Forrás*. 2002, 6.
<http://www.forrasfolyoirat.hu/0206/vegel.html>